

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. УКУК

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ПРАВО

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. LAW

e-ISSN: 1694-8661

№1(2)/2023, 59-65

УДК: 349.6

DOI: [https://doi.org/10.52754/16948661_2023_1\(2\)_9](https://doi.org/10.52754/16948661_2023_1(2)_9)

ЭКОЛОГИЯЛЫК КРИЗИС ЖАНА АНЫ ЖЕҢҮҮНҮН УКУКТУК КӨЙГӨЙЛӨРҮ

ЭКОЛОГИЧЕСКИЙ КРИЗИС И ПРАВОВЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЕГО ПРЕОДОЛЕНИЯ

THE ECOLOGICAL CRISIS AND THE LEGAL PROBLEMS OF OVERCOMING IT

Истамкулов Жапар Ибайдуллаевич

Истамкулов Жапар Ибайдуллаевич

Istamkulov Zhapar Ibaidullaevich

ю.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети

к.ю.н., доцент, Ошский государственный университет

Candidate of Law, Associate Professor, Osh State University

Абдикеримов Женишбек Бурканович

Абдикеримов Женишбек Бурканович

Abdikerimov Zhenishbek Burkanovich

Ош мамлекеттик университети

Ошский государственный университет

Osh State University

jenish.burkanovich@gmail.com

ЭКОЛОГИЯЛЫК КРИЗИС ЖАНА АНЫ ЖЕҢҮҮНҮН УКУКТУК КӨЙГӨЙЛӨРҮ

Аннотация

Макалада айлана-чөйрөнү коргоо жана айлана-чөйрөнү коргоо чараларынын ортосундагы мамилелердин көйгөйлөрү, анын ичинде экологиялык коопсуздукту камсыз кылуу процессиндеги айлана-чөйрөнү коргоо уюштуруу механизмдин көйгөйлөрү каралат. Айрыкча, көйгөйлөр жаратылыш ресурстарын сарамжалдуу пайдаланууга жана экологиялык мыйзамдардын абалына байланыштуу. Экологиялык кризис жагымдуу айлана-чөйрөгө жана улуттук коопсуздукка болгон укукту камсыз кылууну кыйындаткан фактор катары каралат. Макалада экология жана айлана-чөйрөнү коргоо жаатындагы теориялык жана укуктук көйгөйлөр, ошондой эле аларды жакшыртуунун жолдору, автор “өлкөдөгү экологиялык кризис жана аны чечүү жолдору” караган.

Ачык сөздөр: экология, жаратылыш, укуктук өзгөчөлүктөр, айлана-чөйрөнү коргоо, укуктук көйгөйлөр, коом, укук.

ЭКОЛОГИЧЕСКИЙ КРИЗИС И ПРАВОВЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЕГО ПРЕОДОЛЕНИЯ

THE ECOLOGICAL CRISIS AND THE LEGAL PROBLEMS OF OVERCOMING IT

Аннотация

В статье рассматриваются проблемы взаимосвязи охраны окружающей среды и природоохранных мероприятий, в том числе проблемы организационного механизма охраны окружающей среды в процессе обеспечения экологической безопасности. В частности, проблемы касаются рационального использования природных ресурсов и состояния природоохранного законодательства. Экологический кризис считается фактором, затрудняющим обеспечение права на благоприятную окружающую среду и национальную безопасность. В статье изложены как теоретический и правовые проблем в области экологии и охраны окружающей среды, а также способы его совершенствования, кроме того автором дано определение правового понятия “экологический кризис в стране и пути его разрешения”.

Abstract

The article deals with the problems of the relationship between environmental protection and environmental protection measures, including the problems of the organizational mechanism of environmental protection in the process of ensuring ecological safety. In particular, the problems concern the rational use of natural resources and the state of environmental legislation. The environmental crisis is considered a factor that makes it difficult to ensure the right to a favorable environment and national security. The article describes both the theoretical and legal problems in the field of ecology and environmental protection, as well as the ways to improve them, in addition, the author defines the legal term “the ecological crisis in the country and the ways to solve it”.

Ключевые слова: экология, природа, правовая характеристика, охрана окружающей среды, правовые проблемы, общество, закон.

Keywords: ecology, nature, legal features, environmental protection, legal problems, society, law.

Акыркы жылдары экологиялык көйгөйлөргө мамлекеттик жана коомдук уюмдардын көңүлү айлана-чөйрөдөгү байкалуучу өзгөрүүлөргө, планетанын ар кайсы учунда, табигый кырсыктарга жана биосферага адамдардын таасиринин көбөйүшүнө байланыштуу бир кыйла көбөйдү. Коомдук муктаждыктардын өсүшү, өнөр жай өндүрүш кубаттуулугунун үзгүлтүксүз топтолушу жаратылыш ресурстарын интенсивдүү пайдалануу, экологиялык пайдалануу үчүн дайыма эле экологиялык жактан туура технологияларды киргизүү менен байланыштуу.

Көбүнчө алар бардык кен байлыктарды баштыкка салып, ага тийбөөнү сунушташат. Бул стратегиялык ката болмок. Дүйнө өзгөрүп жатат.

Ооба, Кыргызстандын табигый потенциалы эбегейсиз зор. Дүйнөнүн башка бир да өлкөсү биз менен салыштыра албайт. Бул контекстте коом үчүн чечүүчү маанилүү суроо: бул байлыкты, улуттук байлыкты кантип жок кылбоого болот?

Бүгүнкү күндө биздин өлкөдөгү жаратылыштын абалы, мисалы, 50-60 жыл мурун болгон абалынан кыйла айырмаланат. Табиятты жок кылуунун канчалык деңгээлде негиздүү жана жашоонун таасири астында болгон? Мамлекеттин потенциалы канчалык рационалдуу колдонулат?

Тилекке каршы, Кыргызстанда көптөгөн экологиялык көйгөйлөр топтолду, анын ичинде төмөнкүлөр бар.

Глобалдык жылуулук, озондун азайышы, чөлдөшүү жана биологиялык ар түрдүүлүктүн жоголушу күн тартибиндеги глобалдык экологиялык көйгөйлөрдүн бир.

Глобалдык жылуулук. Кыргызстан глобалдык жылуулук көйгөйүн таанып, Киото протоколун 2003-жылы Бириккен Улуттар Уюмунун климаттын өзгөрүшү боюнча конвенциясына ратификациялаган. Өлкөнүн энергетика сектору көмүр кычкыл газынын жалпы көлөмүнүн болжол менен үчтөн экисинин бөлүнүшүнө жооптуу деп болжолдонууда, жана абсолюттук мааниде бул көлөм көбөйүшү мүмкүн, бирок өндүрүлгөн гидроэнергетиканын үлүшү көбөйүүдө. Дүйнөлүк климаттын өзгөрүшүнө байланыштуу Кыргызстанда дегляция көйгөйү бар. Ал эми 2100-жылга чейин өлкөнүн мөңгүлөрү жок болуп кетиши мүмкүн деген кооптонуулар бар.

Озон катмарынын азайышы. Кыргызстан озон катмарынын азайышынын глобалдык көйгөйүн таанып, 2000-жылы Монреал протоколун жана озон катмарын коргоо боюнча Вена конвенциясын ратификациялаган.

Кыйратуу. Өлкө чөлгө айлануу көйгөйүн түшүнүп, 1999-жылы чөлгө айлануу менен күрөшүү боюнча БУУнун Конвенциясына Кошулган. Чөлгө айлануу Кыргызстанга коркунуч туудурат. Өлкөнүн 2009-2011-жылдардагы өнүктүрүү стратегиясына ылайык, 10,6 миллион гектар айыл чарба жерлеринин 88% дан ашыгы бузулуп, чөлгө айланган, топурактын туздалган жерлери көбөйүп, бардык айдоо жерлеринин 75% түзөт, бардык жайыттардын жарымы өсүмдүктөр жана топурак боюнча бузулган деп классификацияланат.

Биологиялык ар түрдүүлүктүн жоголушу. Биологиялык ар түрдүүлүк жагынан Кыргызстан дүйнөлүк лидер: ал жаныбарлардын жана өсүмдүктөрдүн бардык белгилүү түрлөрүнүн болжол менен 1% ээлик кылат, анын аянты дүйнөдөгү жерлердин 0,13% түзөт. Биологиялык ар түрдүүлүктү сактоо стратегиясына жана иш-аракеттер планына ылайык, биологиялык ар түрдүүлүккө коркунучтар адамдын ишмердүүлүгүнө байланыштуу жана

жашоо чөйрөсүнүн өзгөрүшүн, ашыкча пайдалануудан улам табигый жамааттардын бөлүнүп-жарылышын, ашыкча түшүм алууну, түздөн-түз өлүмдү, жергиликтүү эмес түрлөрдүн киргизилишин, булганууну жана климаттын өзгөрүшүн камтыйт. Экологиялык коопсуздук түшүнүгүндө өлкөнүн биологиялык ар түрдүүлүгүнө таасир эткен табигый факторлорго өлкөнүн чөлдөшү жана климаттын өзгөрүшү кирет деп айтылат. Кыргызстан биологиялык ар түрдүүлүк көйгөйүн таанып, 1996-жылы биологиялык ар түрдүүлүк жөнүндө конвенцияга кошулган.

Орнитологиялык өнөр жай. Кыргызстанда жана коңшу өлкөлөрдө тоо-кен тармагындагы ысырапкорчулук айлана-чөйрөгө түздөн-түз коркунуч туудурат. Тоо-кен тармагы бийик тоолуу аймактарда жайгашкан, таштанды төгүүчү жайларда жана шахта залдарында жүз миллиондогон тонна бош таш жана калдыктарды өндүрүп, айлана-чөйрөнү оор металлдар, радиоактивдүү материалдар жана уаниддер менен биротоло булгаган. Тоо-кен тармагындагы таштандылардын басымдуу бөлүгү дарыялардын бассейндеринде жайгашкан жана Кыргызстан тоолуу өлкөлөрдүн бири болгондуктан жана жер титирөөлөр жана жер көчкү сыяктуу табигый кырсыктардан катуу жабыркагандыктан, чек ара булгануу коркунучу жогору. Кыргызстанда жана Казакстан, Өзбекстан жана Тажикстандын чек ара аймактарында бул ооруга 5 миллион адам чалдыгышы мүмкүн.

Суунун жетишсиздиги. Табигый ресурстарды бөлүшүү Борбор Азия өлкөлөрү үчүн маанилүү көйгөй. Кыргызстан менен Тажикстандын суу ресурстары дарыя жана Сирдарья дарыяларынан келип чыгат, алар Совет мезгилинде газ, мунай жана электр энергиясы менен алмашуу үчүн Өзбекстан, Казакстан жана Түркмөнстан менен бөлүнгөн. Бирок, Нарын дарыясындагы Камбар-Ата-1 дамбасы жана Сырдарья дарыясындагы Доктогул ГЭСи сыяктуу заманбап дамба куруу долбоорлору Өзбекстан менен Казакстан ашыкча электр энергиясын жоготуп, ошондуктан Кыргызстан менен Тажикстанга электр энергиясын экспорттоого мүмкүнчүлүк алышты. 1990-жылдардын аягында ресурстарды бөлүү боюнча советтик система толугу менен жок кылынды жана Борбор Азия республикаларынын ортосундагы саясий макулдашуунун жоктугунан жана ишенбөөчүлүктөн улам жаңы система иштей элек.

Булгануу. Акыркы жылдары шаарларда абанын булганышы олуттуу көйгөйгө айланды. Абанын булганышынын негизги булактары энергетика жана курулуш материалдары сектору, тоо-кен жана өндүрүш тармагы, көмүр жана транспорт менен үй-бүлөлөр. Абанын сапатынын начарлашы ТЭЦте жаратылыш газынын ордуна көмүрдүн көбүрөөк колдонулушуна, үй-бүлөлөрдө сапатсыз отундун колдонулушуна жана эски, начар тейленген унаалар көп болгон унаалардын көбөйүшүнө байланыштуу.

Суунун булганышы. Суунун булганышынын негизги булактары-өнөр жай агынды суулары, Айыл чарба агынды суулары, үй-бүлөлүк агынды суулар, таштанды төгүү жайлары, суюлтуу. Шаардык агынды сууларды чогултуу системалары шаардык агынды суулардын 70% гана чогултат, ал эми бардык агынды суулардын 20% гана агынды сууларды тазалоочу жайларга төгүлөт. Дагы бир көйгөй-акыркы 20-25 жылда кыйла начарлаган жер үстүндөгү сууларды көзөмөлдөө тармагынын төмөнкү диапозону.

Тоо экосистемаларын казып алуу. Кыргызстан тоолуу өлкө, анын аймагынын 90% 1500 метрден ашык бийиктикте жайгашкан. Тоо-кен жана инфраструктуралык долбоорлордун, ошондой эле айыл чарба секторунун тоо-кен экосистемаларына тийгизген зор технологиялык кысымы тең салмактуулукту бузууга жана бир катар табигый кырсыктарга алып келди.

Калдыктарды башкаруу

Өнөр жай калдыктары: Кыргызстанда 250 миллион куб метр уулуу жана радиоактивдүү калдыктарды камтыган 92 тоо-кен ишканасы бар. 1999-2007 - жылдары бул жерлердин аянты 189,3 гектардан 381 гектарга чейин өскөн.

Катуу үйбүлөлүк таштандылар: үй бүлөлүк таштандыларды башкаруу гигиеналык жана экологиялык талаптарга жооп бербейт, таштандыларды жетиштүү деңгээлде жок кылуу жетишсиз. Мисалы, 3,3 миллион куб метр деп эсептелген Бишкек таштанды полигонунда учурда 24 миллион куб метр үйбүлөлүк таштанды бар.

2020-жылдын 30-январында Бишкек кайрадан дүйнөдөгү эң ири шаарлардын тизмесинде биринчи орунду ээледі, ал жерде жашоо адамдын ден-соолугуна олуттуу коркунуч туудурат, деп билдирген AirVisual веб-сайты. Абадагы PM2.5 мазмуну 279.6 мкг / м3ге жеткен, бул микрочастицалардын орточо жылдык мааниси 10 мкг / м3ден ашпашы керек, ал эми орточо күнүмдүк мааниси 25 мкг / м3ден ашпашы керек. Эмиссиянын көлөмүнүн көбөйүшүнүн негизги себептери, эксперттер калктын жылытуу үчүн көмүрдү колдонууну, 500 миң тонна газдарды колдонушат. Бишкекте күн сайын жүрүүчү унаалар, ошондой эле борбор калаанын түштүгүндөгү тыгыз, башаламан өнүгүүдөн улам шаарга терс таасирин тийгизүүдө.

Табигый жана адам жасаган кырсыктар. Кыргызстандын аймагында 20дан ашуун табигый кырсыктар, анын ичинде жер титирөөлөр, жер көчкү, кар көчкү, суу ташкыны, айылдар ж.б., адамдардын өмүрүнө жана ден соолугуна коркунуч туудурат жана мүлккө зыян келтирет.

Демек, дүйнөдөгү экологиялык кырдаал жагымсыз деп мүнөздөлөт. Жерде экологиялык кризис бар. Ошентип, заманбап экологиянын теоретици Н.Ф. Реймерс экологиялык кризистин адам менен жаратылыштын ортосундагы мамилелердин чыңалуусунун абалы деп аныктаган, бул биосферанын ресурстары жана экологиялык мүмкүнчүлүктөрү менен адам коомундагы өндүрүштүк күчтөрдүн өнүгүшү менен өндүрүштүк мамилелердин ортосундагы айырмачылык менен мүнөздөлөт. Экологиялык кризистин өзгөчөлүктөрүнүн бири-адамдын коомдун өнүгүшүнө өзгөргөн жаратылыштын таасиринин көбөйүшү. Кырсыктан айырмаланып, кризис-бул адам активдүү тарап катары иш алып барган кайтарымдуу абал. Башкача айтканда экологиялык кризис-бул табигый шарттар менен адамдын айлана-чөйрөгө тийгизген таасиринин ортосундагы тең салмактуулукту бузуу.

Жаратылышты коргоонун негизги жолдорун аныктоо үчүн, биринчи кезекте негизги экологиялык чөйрөдө жашоо, канчалык көйгөйлүү деңгээлде, Озон тешиктеринин көйгөйү биринчи орунду ээледі. Миңдеген жылдар бою озон адамзатка жердеги бардык тиричиликти өлтүрө турган күндүн нурлануусунан ишенимдүү коргоочу болуп кызмат кылган. Бирок адам бул морт калканды фтор жана хлор газдарын, фреон жана азот оксиддерин атмосферага бөлүп чыгаруу менен жок кыла баштады. Азыр Антарктидада (Тасманияга чейин) жана анча-мынча Арктикада озон тешиктери пайда болуп, ири өнөр жай шаарларында озон катмары жукарып баратат.

Экинчи көйгөй-күкүрт диоксидинин, азоттун жана көмүртектин атмосферага бөлүнүп чыгышынан улам пайда болгон кислоталуу жамгырлар. Кислоталуу жамгыр адамдын ден-соолугун начарлатат, ар кандай өсүмдүктөрдүн түшүмүн төмөндөтөт.

Үчүнчү көйгөй-парник эффектиси деп аталган, ал CO₂ камтыган түтүн газынын катмары жерди бекем курчап тургандыктан жана күндүн нурлары космоско керектүү деңгээлде кайтып келе албагандыктан келип чыгат, бул жерде температуранын жогорулашына жана натыйжада климаттын өзгөрүшүнө алып келет. Бирок атмосфера гана эмес, антропогендик таасирлерден жабыркайт. Экологиялык кризистин себептери төмөнкүдөй: себептердин биринчи тобу объективдүү мүнөздөгү бул, биринчи кезекте, жаратылыш ресурстарына мамлекеттик менчик монополиясын, айлана-чөйрөнү коргоо үчүн экономикалык стимулдарды эске албаган өндүрүш каражаттарын камтыйт. Себептердин экинчи тобу субъективдүү көлөкөгө ээ. Алардын бардыгы адамдардын бакубатчылыгынын өсүшү жана жаратылыш чөйрөсүнүн жакшырышы менен байланышпаган муктаждыктарга сарпталган акылга сыйбаган, кээде кылмыштуу чыгымдар менен байланышкан. Мунун бардыгы экологиялык коопсуздук жаатындагы улуттук кызыкчылыктарында чагылдырылат.

Ошондуктан, автордун айтымында, мындай кырдаалдын негизги себеби, өлкөдө экологиялык коопсуздукту камсыз кылуу үчүн натыйжалуу система түзүлгөн эмес. Бул жерде экологиялык коопсуздук системасы табигый жана адам жасаган экологиялык коркунуч факторлорунун айлана-чөйрөгө жана адамдын өзүнө терс таасирин камсыз кылган саясий-укуктук механизм катары түшүнүлөт.

Айлана-чөйрөнү коргоо системасы төмөнкү структуралык элементтерден турат, ал:

- объект, анын коопсуздугун камсыз кылуу керек, анын маанилүү кызыкчылыктары;
- экологиялык коопсуздукту камсыз кылуу маселелери;
- объектилердин маанилүү кызыкчылыктарына коркунучтар, алардын коопсуздугу камсыздалышы керек;
- концептуалдык жоболордун жыйындысы катары мамлекеттик жана регионалдык экологиялык саясат;
- экологиялык коопсуздукту камсыз кылуунун принциптери жана формалары.

Ошентип, экологиялык натыйжалуулук индексине ылайык, Кыргызстан экосистемалардын экологиялык абалы жана жашоо жөндөмдүүлүгү боюнча 180 өлкөнүн ичинен 99-орунда турат. Анын ичинде абанын сапаты - 132-орун, суунун булганышы жана санитардык шарттар - 104 – орун, биологиялык ар түрдүүлүк-97-орун.

Иш чаралар уюштуруу, белгилүү болгон үй чарбасынын жана өндүрүштүн калдыктарын азайтуу. Мисалы, бул айрыкча пластикалык идиштерге тиешелүү, агынды сууларды тазалоо, таза энергия булактарына өтүү, жерди жана токойлорду коргоо жана калыбына келтирүү.

Демек, экологияга комплекстүү мамиле жасоо зарыл. Бул коомдун бардык чөйрөлөрүнө багытталган узак мөөнөттүү жана пландаштырылган иш-аракеттерди камтышы керек. Жердеги жана өлкөдөгү экологиялык кырдаалды түп-тамырынан жакшыртуу үчүн чараларды көрүү зарыл:

- Жөнгө салуу. Бул айлана-чөйрөнү коргоо мыйзамдарын түзүүнү камтыйт. Эл аралык келишимдер да чоң мааниге ээ.
- Экономикалык. Адамдын жаратылышка тийгизген таасиринин кесепеттерин жоюу үчүн олуттуу финансылык инфузиялар талап кылынат.
- Технологиялык. Бул аймакта Ойлоп табуучулар жана инноваторлор бөлүнүп кете турган жер бар. Тоо-кен, металлургия жана транспорт тармактарында жаңы

технологияларды колдонуу айлана-чөйрөнүн булганышын азайтат. Негизги милдет-таза энергия булактарын түзүү ж.б.

Колдонулган адабиттар

1. Бринчук М.М. Экологическое право (право окружающей среды): Учебник для высших юридических учебных заведений. М., 1998.
2. Выпханова Г.В. Правовые проблемы информационного обеспечения природопользования и охраны окружающей среды М., 2009.
3. Даовлатова, Ф., Ергешова, Г., Ибрагимова, Р., Козубекова, А., & Низамиева, З. (2022). Профессор А.Г. Низамиев: многовекторность научно-педагогической деятельности. *Вестник Ошского государственного университета*, (2), 214-225. https://doi.org/10.52754/16947452_2022_2_214
4. Дубовик О.Л. Механизм действия экологического права (юридический и социологический подходы): Автореф. дисс. докт. юрид. наук. М., 1993.
5. Дубовик О.Л. Экологическая информация: понятие, виды, режим, защита // Зеленый мир. 2003. № 21-22.
6. Экология и права человека. Бюллетень. Сообщение ЕСО-НР. 3417. 2009. 12 дек.